

XVIII
amžiaus
studijos

6

LIETUVOS
Didžioji Kunigaikštystė
Personalijos. Idėjos. Refleksijos

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

XVIII
a m ž i a u s
studijos

6

LIETUVOS
Didžioji Kunigaikštystė
Personalijos. Idėjos. Refleksijos

Sudarytoja
RAMUNĖ ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos
institutas

Vilnius
2020

XVIII amžiaus studijos | Eighteenth-Century Studies

Recenzuojamas tęstinis mokslo leidinys, leidžiamas nuo 2014 m. | Peer-reviewed journal published since 2014.

Redakcinė kolegija | Editorial Board

Pirmininkė | Editor-in-Chief

Prof. dr. Ramunė ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos institutas

Atsakingasis sekretorius | Editorial Secretary

Dr. Adam STANKEVIČ

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Lina BALAIŠYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Prof. dr. Richard BUTTERWICK-PAWLIKOWSKI

Europos koledžas Natoline, Londono universiteto koledžas |

College of Europe, Natolin, University College London

Prof. habil. dr. Jolanta GELUMBECKAITĖ

Frankfurto prie Maino Goethe's universitetas | Goethe-Universität Frankfurt am Main

Doc. dr. Liudas GLEMŽA

Vytauto Didžiojo universitetas

Doc. dr. Robertas JURGAITIS

Vytauto Didžiojo universiteto Švietimo akademija

Prof. habil. dr. Janina KAMIŃSKA

Varšuvos universitetas, Pedagogikos fakultetas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Pedagogiczny

Doc. habil. dr. Ilja LEMEŠKIN

Praho Karolio universitetas, Baltistikos centras | Univerzita Karlova v Praze

Dr. Andrejus MACUKAS | канд. гіст. н. Андрэй МАЦУК

Baltarusijos mokslų akademijos Istorijos institutas |

Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі

Prof. habil. dr. Dariusz ROLNIK

Katovicų Silezijos universitetas | Uniwersytet Śląski w Katowicach

Dr. Gintautas SLIESORIŪNAS

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Asta VAŠKELIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Prof. habil. dr. Andrzej B. ZAKRZEWSKI

Varšuvos universitetas, Teisės istorijos institutas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Prawa i Administracji

Svetainė internete | Website <http://www.istorija.lt/journals/xviii-amziaus-studijos/>

Redakcinės kolegijos adresas | Contact address

Lietuvos istorijos institutas

Kražių g. 5, 01108 Vilnius, Lietuva

El. paštas smigelskyte.stukiene@gmail.com

Knygos leidybą pagal „Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų programą“

finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. S-LIP-19-76)

Sponsored by the Research Council of Lithuania

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos nacionalinės

Martyno Mažvydo bibliotekos Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB).

© Sudarymas, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, 2019

© Straipsnių autoriai, 2019

© Lietuvos istorijos institutas, 2019

ISBN 978-609-8183-73-3

ISSN 2351-6968

TURINYS

Pratarmė / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* . . . 8
Foreword / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* . . . 12

PERSONALIJS

Jolita Sarcevičienė

„Ieškau jūsų mylistos pono po visas keturias pasaulio šalis...“ Antano Kazimiero Sapiegos laišakai Merkinės administratoriui Vaitiekui Kuževskiui . . . 18
“I am Looking for your Grace in all Four Corners of the World...” Letters of Antoni Kazimierz Sapieha to Administrator of Merkinė Wojciech Kurzewski. *Summary* . . . 43

Bernadetta Manyś

Samotna w miłości? Autokreacja epistolograficzna Anny z Mycielskich Radziwiłłowej . . . 44
Meilės vienišė? Epistolografinis Onos Mycielskytės-Radvilienės sąjūvaizdžio kūrimas. *Santrauka* . . . 56

Андрей Мацук

Деятельность Леона Казимира Шемета в общественно-политической жизни Великого княжества Литовского в первой трети XVIII в. . . . 57
Leonas Kazimieras Šemeta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomeniniame-politiniame gyvenime XVIII a. pirmaisiais dešimtmečiais. *Santrauka* . . . 70

Tomasz Ciesielski

Dwa poselstwa oboźnego litewskiego Ignacego Ogińskiego na dwór petersburski. Rola Litwinów w kontaktach dyplomatycznych z Rosją w latach 1711–1763 . . . 71
Dvi Lietuvos stovyklininko Ignato Oginskio pasiuntinybės į Sankt Peterburgą: lietuvių vaidmuo diplomatinuose santykiuose su Rusija 1711–1763 metais. *Santrauka* . . . 104

Dariusz Rolnik

Tropem politycznym i ideologicznym podróży petersburskiej Adama Chmary ostatniego wojewody mińskiego (1793) . . . 106
Politiniai ir ideologiniai paskutiniojo Minsko vaivados Adomo Chmaros kelionės į Sankt Peterburgą pėdsakais (1793 m.). *Santrauka* . . . 116

Aldona Prašmantaitė

Pranciškaus Ksavero Mykolo Bohušo SJ bažnytinės karjeros bruožai . . . 117
Strokes from the Career of Franciszek Ksawery Michał Bohusz. *Summary* . . . 135

IDĖJOS, SIMBOLIAI, PRAKTIKA

Vilius Mačkinis

Prigimtinės tvarkos idėja kaip Mykolo Pranciškaus Karpavičiaus politinio mąstymo pagrindas . . . 138

Idea of Natural Order as a Basis for Political Thinking in the Sermons of Mykolas Pranciškus Karpavičius. *Summary* . . . 168

Magdalena Górska

Emblematyka w Rzeczypospolitej epoki Oświecenia – metamorfozy tradycji symbolicznej . . . 170

Abiejų Tautų Respublikos emblematika Apšvietos epochoje – simbolikos tradicijos metamorfozės. *Santrauka* . . . 189

Stanisław Witecki

Józef Kazimierz Kossakowski and the Everyday Life of Priests in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Period of Enlightenment . . . 190

Juozapas Kazimieras Kosakovskis ir kasdienis dvasininkų gyvenimas Apšvietos epochos Abiejų Tautų Respublikoje. *Santrauka* . . . 204

Adam Stankevič

Viešųjų bausmių taikymas Kauno pilies teisme XVIII a. antrojoje pusėje ir jų vykdymas . . . 205

Assignment and Administration of Public Punishments by Kaunas Castle Court in the Late Eighteenth Century. *Summary* . . . 227

REFLEKSIJOS

Darius Baronas

Didžiųjų istorijos įvykių atspindžiai Mažesniųjų brolių konventualų memoriale: XVIII–XIX a. pradžia . . . 230

Great Events as Reflected in the Memorial Book of Friars Minor Conventual: Eighteenth to Early Nineteenth Century. *Summary* . . . 249

Aleksandra Skrzypietz

Sapiehowie i ich związki z Karolem XII – refleksja rodu nad wydarzeniami z przełomu wieków . . . 250

Sapiegos ir jų ryšiai su Karoliu XII – amžių sąvartos įvykių refleksijos. *Santrauka* . . . 268

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

Politinės ir geopolitinės Augustino Midletono refleksijos (1790–1792) . . . 269

Political and Geopolitical Reflections by Augustyn Middleton (1790–1792). *Summary* . . . 293

Lina Balaišytė

Vincentas Ignacas Marevičius apie save ir Tėvynę: XVIII a. pabaigos literato (savi)refleksijos . . . 294

Wincenty Ignacy Marewicz about Himself and the Homeland: (Self) Reflections of the Late Eighteenth-Century Writer. *Summary* . . . 322

Rūta Janonienė

Apie oberbombardyro Vaitiekaus Ivaškevičiaus 1791 m. Vilniaus piešinį . . . 323

About the 1791 Picture of Vilnius by Oberbombardier Wojciech Iwaszkiewicz. *Summary* . . . 334

Domininkas Burba

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų refleksijos apie politines permainas 1794 m. pabaigoje – 1795 m. privačios korespondencijos duomenimis . . . 335

Reflections of Inhabitants of the Grand Duchy of Lithuania on Political Changes at the End of 1794 to 1795 according to the Data of Private Correspondence. *Summary* . . . 357

RECENZIJOS IR ANOTACIJOS

Zigmantas Kiaupa. *Lietuvos istorija*, t. VII, d. 2: *Trumpasis XVIII amžius (1733–1795 m.)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2018. – 724 p. ISBN 978-609-8183-53-5 / *Robertas Jurgaitis* . . . 360

Remigijus Civinskas, Liudas Glemža. *Kauno miestiečių elito kaita 1764–1831 metais*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2019. – 312 p.

ISBN 978-609-467-376-49 (spausdintas), ISBN 978-609-467-375-7 (internetinis) / *Virgilijus Pugačiauskas* . . . 364

Iliustracijų sąrašas . . . 366

Asmenvardžių rodyklė . . . 368

Vietovardžių rodyklė . . . 386

EMBLEMATYKA W RZECZYPOSPOLITEJ EPOKI OŚWIECENIA – METAMORFOZY TRADYCJI SYMBOLICZNEJ

MAGDALENA GÓRSKA

Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa

In memoriam matris

Adnotacja. Niniejszy artykuł jest pierwszym opracowaniem dotyczącym emblematyki w Rzeczypospolitej pod rządami Stanisława Augusta (1764–1795). Na podstawie źródeł, przede wszystkim opisów dekoracji okazjonalnych, określono zakres występowania i funkcje kompozycji symbolicznych w sztuce i literaturze epoki, kojarzonej jednoznacznie z odrzuceniem tradycji symbolicznej renesansu i baroku. Scharakteryzowano ówczesny status terminologiczny gatunków symbolicznych (*emblema, hieroglyphicum, symbolum*), który zmienił się za sprawą francuskojęzycznej teorii (m.in. teorii dewizy, ikonologii, epigramu), skutkując przemianami (nie tylko emblematyki) w zakresie stylistyki i estetyki. Wskazano m. in. tendencje świadczące o zmianie myślenia o symbolice pod wpływem zainteresowania antykiem i klasycyzmem, zwiastujące nowoczesną refleksję dedykowaną symbolowi i metaforze.

Słowa kluczowe: emblematyka, emblemat, hieroglifik, symbol, ikonologia, klasycyzm, dekoracja okazjonalna, oświecenie, antyk, Rzeczpospolita.

Wiek XVIII uważany jest w dziejach emblematyki *sensu largo* (gatunki symboliczne: *emblema, symbolum, hieroglyphicum*) i *sensu stricto* (zdefiniowany w XVI wieku gatunek literacki charakteryzujący się kompozycją złożoną, przeważnie z ikonu, lemmy i epigramu) za okres schyłku i rozwiązań epigońskich. Autorami emblematów byli wprawdzie ludzie pióra szanowani w okresie rządów Stanisława Augusta, tacy jak biskupi Józef Andrzej Załuski czy Adam Naruszewicz, jednak „ambitniejsi pisarze czasów oświecenia zarzucili zwyczaj pisania emblematów w książkach, choć przecież tworzone wciąż nowe i adaptowano stare inskrypcje oraz subskrypcje emblematyczne służące festynom, obrzędom, ceremoniom”¹. Powoli miała się wyczerpywać specyficz-

¹ Janusz Pelc, *Słowo i obraz na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków: Universitas, 2002, p. 350. Zob. także Paulina Buchwald-Pelcowa, Emblematyka w późnobarokowych drukach polskich, in: *Biuletyn Historii Sztuki*, 1980, t. 42, nr 3/4, p. 401–412; Eadem, Na pograni-

1. Medal koronacyjny Stanisława Augusta Poniatowskiego, srebro, śr. 33 mm, T. Pingo, 1764. Fot. archiwalna.

nie staropolska, inspirowana stemmatem i *symbolum heroicum*, formuła emblematyki, będąca pochodną kultury szlacheckiej². Od lat 60. XVIII wieku zanikają stemmaty akademickie, a od kolejnego dziesięciolecia publikuje się coraz mniej drukowanych opisów dekoracji wykorzystujących słowno-obrazowe konstrukcje emblematyczne. Poezja wizualna, z którą w teorii zestawiano gatunek emblematyczny, po 1764 roku praktycznie nie była już wykorzystywana³. W dziejach emblematyki wiek XVIII uważany jest generalnie za czas reedycji i zbiorów o charakterze encyklopedycznym. Obecność porenesansowej symboliki w kulturze uzasadniano m.in. ożywieniem o charakterze edytorskim i bibliofilskim oraz pedagogiczną użytecznością wybranych dzieł⁴. Oświeconym tradycyjnie rozumiana *emblema* kojarzyła się z literaturą dziecięcą oraz z dziedzictwem obcym estetycznie i intelektualnie⁵. Rozumienie

- czu emblematów i stemmatów, in: *Słowo i obraz. Materiały Sympozjum Komitetu Nauk o Sztuce PAN. Nieborów 29 IX – 1 X 1977*, pod red. Agnieszki Morawińskiej, Warszawa: PWN, 1982, p. 73–95; Magdalena Górską, Motywy antyczne i mitologiczne w sztuce polskiej drugiej połowy XVIII w. Zarys problematyki, in: *Antyk oświeconych. Studia i rozprawy o miejscu starożytności w kulturze polskiej XVIII wieku*, pod red. Tomusza Chachulskiego, Warszawa: Instytut Badań Literackich, 2012, p. 145–211.
- 2 Paulina Buchwald-Pelcowa, *Emblematy w drukach polskich i Polski dotyczących XVI–XVIII w. Bibliografia*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981, p. 58. Analogiczne tendencje: Lubomir Konečný, *Mezi textem a obrazem. Miscellanea z historie emblematiky*, Praha: Národní knihovna České republiky, 2002, p. 14; Éva Knapp, Gabor Tüskés, *Emblematics in Hungary. A study of the history of symbolic representation in renaissance and baroque literature*, Tübingen: Niemeyer 2003, p. 86–87; Jolita Liškevičienė, *Mundus emblematum: XVII a. Vilniaus spaudinių iliustracijos*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2005.
  - 3 Piotr Rypson, *Piramidy, stońca, labirynty. Poezja wizualna w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Warszawa: Neriton, 2002; Bartłomiej Czarski, *Stemmaty w staropolskich ksiązkach, czyli rzecz o poezji heraldycznej*, Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2012.
  - 4 Por. Peter M. Daly, What Happened to English Emblems During the Eighteenth and Nineteenth Centuries?, in: *The Telling Image. Explorations in the Emblem*, editors Ayers L. Bagley, Edward M. Griffin, Austin J. McLean, New York: AMS, 1996, p. 227–251; *Companion to Emblem Studies*, ed. by P. M. Daly, New York: AMS Press, 2008.
  - 5 Por. Wendy R. Katz, Miss Thoughtful's *Instructive and Entertaining Emblems*, an American Emblem Book for Children, in: *Emblematic Perceptions. Essays in Honor of William S. Heckscher on the Occasion*

emblematyki w XVIII wieku było jednak szersze niż w poprzednim stuleciu (łączono z nią także atrybuty personifikacji *Ikonoologii*, kompozycje alegoryczne, groteski)⁶ i z tego powodu łatwiej było unowocześnić jej „język”. Z tradycji wybierano elementy użyteczne (zwłaszcza panegirycznie i politycznie) i przydawano symbolicznie utrwalonej w kulturze szlacheckiej nowe znaczenia. Ze spotkania porenansowej tradycji z inspirowanym naukowo odniesieniem do antyku rodziła się nowoczesnie rozumiana symbolika i alegoria⁷. Dojście do nowoczesnej formuły ułatwiła oświeconym recepcja modnej na francuskim dworze dewizy i zaciekawienie hieroglifami.

Spadek zainteresowania emblematyką *sensu stricto* wiązał się z nieprzystosowaniem gatunku do potrzeb XVIII-wiecznej filozofii moralnej i nauki. Pojawiający się niekiedy postulat poddania jej regułom oświecenia⁸ wynikał z faktu, iż charakterystyczna dla wielu książek emblematycznych erudycja przyrodnicza, wywiedziona nierzadko z *Hieroglifów* Horapollona, mimo iż unowocześniona XVII-wiecznym jezuickim encyklopedyzmem, przestała być wiarygodnym odpowiednikiem nowoczesności. Przyrost wiedzy oddalał *emblemata* od nauk ścisłych na rzecz symboliki astrologii, scholastyki i repozytorium satyry politycznej⁹. Znamienne, że już w XVII wieku ujmowano tajemnice świata natury częściej przez nawiązanie do inspirującej sztukę pamięci i kryptografię hieroglifiki, posiłkując się ówczesnymi teoriami języka i rodzącą się egiptologią w kreacji niezależnego od tekstu języka obrazowego¹⁰.

of bis Ninetieth Birthday, ed. by Peter M. Daly, Daniel Russell, Baden-Baden: V. Koerner, 1997, p. 111–121; Peter M. Daly, *What Happened to English Emblems During the Eighteenth and Nineteenth Centuries?*, p. 235 n.

- 6 Por. np. opis dekoracji fajerwerku i baletu *Kleopatra* w Łazienkach (7 września 1791 roku): *Gazeta Warszawska*, 10 09 1791, nr 73 (Suplement), k. nlb. 1r.
- 7 Zob. Bogusław Pfeiffer, *Rex et patria. Temat władcy, narodu i ojczyzny w literaturze i sztuce XVIII stulecia*, pod red. Aleksandry Oszczydy, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2012, p. 225–232.
- 8 Allan Ellenius, *The Emblematic Situation in Sweden in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, in: *Polyvalenz und Multifunktionalität der Emblematik. Multivalence and Multifunctionality of the Emblem. Akten des 5. Internationalen Kongresses der Society for Emblem Studies. Proceedings of the 5th International Conference of the Society of Emblem Studies*, hrsg. von Wolfgang Harms, Dietmar Peil unter Mitarbeit von Michael Waltenberger, Teil I, Frankfurt am Main: P. Lang, 2002, p. 168–169.
- 9 Zob. m.in. Jean H. Hagstrum, *Verbal and visual caricature in the age of Dryden, Swift, and Pope*, in: *England in the Restoration and Early Eighteenth Century. Essays on Culture and Society*, ed. by Hugh T. Swedenberg Jr., Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1972, p. 173–195; Eirwen E. C. Nicholson, *English Political Prints ca. 1640-ca. 1830: The Potential for Emblematic Research and the Failures of Prints Scholarship*, in: *Deviceful Settings: The English Renaissance Emblem and its Contexts. Selected Papers from the Third International Emblem Conference, Pittsburgh, 1993*, ed. by Michael Bath and Daniel Russell, New York: AMS Press, 1999, p. 139–165; Klaus Herding, Rolf R. Suhrkamp, *Die Bildpublizistik der Französischen Revolution*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1989, p. 33–51 (*Allegorische Verdichtung unter Rückgriff auf Embleme und magische Zeichen*).
- 10 Magdalena Górska, *Hieroglifik w teorii Rzeczypospolitej (XVII–XVIII w.)*. Zarys problematyki, *Terminus* 2012, t. 14, nr 25, p. 15–46 (tu literatura przedmiotu); Jacek Sokolski, *Wstęp*, in: Benedykt Chmielowski, *Nowe Ateny. Umbry objaśnione*, oprac. Jerzy Krocak i Jacek Sokolski, Wrocław: ATUT, 2015, p. 15–26.

Narastająca niechęć do rozmaicie pojętej symboliki nie oznaczała wykluczenia emblematów z kultury wizualnej XVIII wieku. Przeciwnie, było to stulecie tryumfu emblematyki stosowanej („angewandte Emblematik”, „applied emblematics”) ze względu na ewolucję form architektury i malarstwa freskowego, jak również wzrost znaczenia kompozycji symbolicznych w sztuce jako środków propagandy władzy i kultu. Paradoksalnie zatem, tracąca autorytet naukowy symbolika, wycofywana z podręczników poetyki i retoryki, stawała się domeną kultury materialnej. Emblematyka stosowana wpłynęła na teorię gatunków symbolicznych. Służyło temu zbliżenie emblematu i dewizy (*impresy*) wynikające z propagandowej funkcji dzieł artystycznych. Pozycję emblematyki utwierdzała powtarzalność znaczeń i skonwencjonalizowanie dworskiej topiki¹¹. Powstałe w okresie rządów Stanisława Augusta freskowe emblematy nie przedstawiają się w tym kontekście jako zapóźniona formuła¹². Po roku 1764 rozmaicie określane kompozycje emblematyczne stosowano w dekoracjach przygotowywanych na obchody o charakterze rodzinnym (m.in. dekoracje pogrzebowe, imieninowe, powitalne), państwowym (obchody koronacji i jej rocznic lub imienin Stanisława Augusta, obchody Konstytucji 3 Maja) i religijnym (koronacja wizerunku maryjnego, uroczystości ku czci świętych). Wykorzystywano je także w numizmatyce, medalierstwie¹³, heraldyce¹⁴, szkle artystycznym¹⁵,

11 Por. Georg Braungart, Emblematik und Mediengeschichte. Die Diskursivität des Emblems und seine Stellung in der hofischen Rede, in: *Polyvalenz und Multifunktionalität der Emblematik*, p. 415–429; Magdalena Górską, Symbolika heraldyczna a teoria impresy: przykład *Orbis Polonus* Szymona Okolskiego, in: *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*, Seria nowa, 2014, t. 13 (24), p. 35–49; Eadem, Symbolika polityczna Augusta II i Augusta III – wobec magnaterii i na dworach magnackich, in: *Europejski wiek osiemnasty. Uniwersalizm myśli, różnorodność dróg. Studia i materiały*, pod red. Marka Dębowskiego, Anny Grzeszkowiak-Krwawicz i Michała Zwierzykowskiego, Kraków: Societas Vistulana, 2013, p. 283–289; Eadem, Ut pictura emblema? Teoria i praktyka, in: *Ut pictura poesis / Ut poesis pictura. O związkach literatury i sztuk wizualnych od XVI do XVIII wieku*, pod red. Alicji Bielak, opieka naukowa Paweł Stępień, Warszawa: Wydział Artes Liberales UW, 2013, p. 31–46.

12 Zob. m.in. Magdalena Witwińska, Dzieje warszawskiej polichromii Walentego Żebrowskiego w kościele św. Anny, in: *Biuletyn Historii Sztuki*, 2006, t. 68, nr 1, p. 70–76; Jan K. Ostrowski, Kościół parafialny p. w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii w Nawarii, in: *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. J. K. Ostrowski, cz. 1. *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, t. 1, Kraków: Secesja, 1993, p. 57.

13 Por. Magdalena Górską, Symbolika panowania Stanisława Augusta – herb Ciołek, insygnia, dewizy, in: *Stanisław August i jego Rzeczpospolita. Dramat państwa, odrodzenie narodu. Materiały z wykładów*, red. naukowa Angela Sołtys, Zofia Zielińska, Zamek Królewski w Warszawie, październik 2010 – grudzień 2011, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 2013, p. 33–50 (tu literatura przedmiotu).

14 Np. herb Cezarego Felicitatisa Pyrrhiis de Varille (1766): *Album armorum nobilium Regni Poloniae XV–XVIII saec. Herby nobilitacji i indygenatów XV–XVIII w.* Wstęp, oprac. i edycja Barbara Trelińska, Lublin: Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001, p. 491 (nr 1477), il. 25.

15 Zob. Aleksandra J. Kasprzak, *Szkła z hut Radziwiłłowskich Naliboki [1722–1862]*, *Urządzenie [1737–1846]*, t. 1: *Szkła ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie*; t. 2: *Szkła ze zbiorów muzeów polskich, zagranicznych i kolekcji prywatnych*, Warszawa: Muzeum Narodowe, 1998.

dewizach¹⁶, cukrach¹⁷ czy w dekoracjach ogrodowych¹⁸. Na wzmiankę zasługuje również fakt pozostawienia na fasadzie przebudowanego przez króla pałacu w Łazienkach XVII-wiecznych kompozycji symbolicznych¹⁹.

Emblematyka stanisławowska nie była zjawiskiem prowincjonalnym ani epigońskim. Trudno dziś w pełni oszacować zainteresowanie nią w latach 1764–1795 ze względu na nieznaczną ilość świadectw ikonograficznych oraz zmianę formuły opisu dekoracji w relacjach prasowych i drukach okolicznościowych. O ile doniesienia prasowe z 1 połowy XVIII wieku są nieocenionym źródłem informacji na temat zasad funkcjonowania emblematyki w sztuce okazjonalnej, w okresie stanisławowskim są to najczęściej opisy ogólnikowe. Poprzestawano na konwencjonalnej informacji, że „całe miasto iluminowane piękną inwencją z różnymi inskrypcjami” lub wzmiance, że zastosowane w iluminacji „herby i inne figury” kontentowały spektatora²⁰. Emblematy *stricto sensu* znalazły się m.in. w dekoracji pogrzebowej wojewodzica mińskiego Hieronima Żaby w 1765 roku oraz na jednej z bram wzniesionych w Połocku (2 sierpnia 1765 roku) z okazji introdukcji do kościoła bernardynów obrazu NMP („symbola do Matki Boskiej stosowane”, zawierające łacińską lemmę i wierszowaną polską subskrypcję)²¹. Można przypuszczać, że *emblemata* zawierała także iluminacja fasady kolegium jezuitów w Grodnie ku czci Stanisława Augusta (25 września 1764 roku), charakteryzująca się „inskrpcjami i symbolami *ad eum actum* regulującymi się”, podobnie jak urządzenie „publicznej sali szkół sandomirskich Soc. Jesu” – z „królewskim tronem, herbami, inskrpcjami i symbolami do tego aktu” wykonanymi²². Skrótowe opisy stosowano także przy okazji dekoracji pogrzebowych. W doniesieniach z Kamieńca dotyczących pogrzebu w kościele trynitarzy kasztelana kamienieckiego Józefa Humieckiego i obchodzonej kilka miesięcy później w kościele dominikanów ceremonii pogrzebowej starosty

16 Np. sygnet Michała Gröllą z dewizą *Labor ipse voluptas*. Zob. Hanna Widacka, *Marsteller. Nadworny sztycharz Stanisława Augusta*, Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1996, p. 45, 50.

17 Np. Jacek Idzi Przybylski, *Dewizy z okazji Konstytucji 3 Maja na obiedzie przez margrabiego pińczowskiego z Wielopolskich Myszkowskiego, prezyd. krak. dawanym, w cukrach zamknięte*, Kraków, 1792.

18 Np. w Powązkach (proj. Szymon Bogumił Zug, ok. 1770–1775). Zob. Ludwik Dębicki, *Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego na podstawie archiwum ks. Czartoryskich w Krakowie*, t. 1, Lwów: Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta, 1887, p. 110–111, 114; Agnieszka Morawińska, *Augusta Fryderyka Moszyńskiego Rozprawa o ogrodnictwie angielskim, 1774*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1977, p. 97, 138–139.

19 Magdalena Górka, *Apelles symbolicus* (1699) Johanna Michaela von der Kettena – źródło wiedzy o niezachowanych emblematkach i inskrpcjach warszawskich, in: *Kultura artystyczna Warszawy XVII–XXI w.*, pod red. Zbigniewa Michalczyka, Andrzeja Pieńkosa i Michała Wardzińskiego, Warszawa: Neriton, 2010, p. 97–109.

20 *Kurier Warszawski*, 24 10 1764, nr 85 (Suplement), k. nlb. 2r; *Gazety Wileńskie*, 20 05 1775, nr 21, k. nlb. 2r.

21 *Gazety Wileńskie*, 31 08 1765, nr 35 (Addytament), k. nlb. iv; *Ibid.*, 05 10 1765, nr 49 (Addytament), k. nlb. iv.

22 *Kurier Warszawski*, 05 12 1764, nr 97 (Suplement), k. nlb. iv; *Ibid.*, 29 12 1764, nr 104, k. nlb. 1r.

trembowelskiego Michała Franciszka Potockiego (16 października 1765 roku) zastosowano dokładnie taką samą formułę opisu domu Bożego: „całego przy rześystym świetle i hieroklifkach [sic] kosztownie ustrojonego”²³. Przykłady te odzwierciedlają oprócz konwencji doniesienia prasowego zapewne również uproszczenie przekazu wizualnego, choć z 1792 roku znany jest przykład wyjaśniania włączonych do dekoracji „hieroglifików” w okolicznościowym kazaniu (Żegocin, kościół parafialny)²⁴. Opisy były dalekie od precyzji terminologicznej. Słowem „symbol” określano kompozycje heraldyczne, do których dodano „wielkiego dowcipu łacińsko wierszowe napisy” (Podgórze, *castrum doloris* Teresy Dąbmskiej, 4 maja 1775 roku)²⁵, lemmy, inskrypcje emblematu lub przedmioty symboliczne (np. *Opisanie iluminacji w dniu 8 maja 1791 roku na anniwersarz imienin Najjaś. Pana Franciszka Makulskiego*)²⁶.

Oświeceniowe emblematy odzwierciedlają ewolucję symboliki dokonującą się pod wpływem zainteresowań starożytnością (tradycyjnie emblematyce przypisywano genezę antyczną) i dominacji klasycyzmu w refleksji teoretycznej. Daleki od genologicznych ustaleń epoki renesansu terminologiczny chaos był skutkiem zacierania się różnic między *emblema*, *symbolum*, *impresa* (*devise*) i *hieroglyphicum* oraz zastępowania symboliki metaforyką mitologiczną. Enigmatyczność i hieroglificzność były kluczowymi zagadnieniami XVIII-wiecznej refleksji. We Francji wzorcową wypowiedzią o symbolice i uważanej za jej najdoskonalszą formułę *devise*, był traktat Dominique’a Bouhoursa *Les Entretiens d’Ariste et d’Eugène* (1671). Oprócz ścisłego rozróżnienia gatunków emblematu i dewizy (utożsamiony został wyłącznie symbol i hieroglif jako posiadające „la figure seule”, bez dodatku słowa) wzorem XVI-wiecznych włoskich teoretyków *impresy* promowana była jako doskonała dewiza obca enigmie, monstrialności, nieregularności i naturze. „*Devise exacte*” miała odpowiadać *esprit* wyrafinowanych umysłów i dworskiemu *decorum*²⁷. Wysoką pozycję utrzymała do końca XVIII wieku, potwierdzoną autorytetem chętnie studiowanych także w Rzeczypospolitej dzieł Josepha de La Porte (*École de littérature*, 1764) czy

23 *Wiadomości Warszawskie*, 14 09 1765, nr 70 (Addyament), k. nlb. IV; *Ibid.*, 02 11 1765, nr 83, k. nlb. 2r.

24 Dodatek do *Gazety Warszawskiej*, 05 05 1792, nr 36: *Opisanie obchodzonej uroczystości p. Stanisława dnia 3 maja roku 1792 w rozmaitych miastach*, k. nlb. 2v.

25 Dołączony do nieokreślonego numeru *Gazety Warszawskiej*, 1775: *Addyament do publicznych gazet*, b. m. r., k. nlb. 1r–v.

26 Franciszek Makulski, *Opisanie iluminacji w dniu 8 maja 1791 roku na anniwersarz imienin Najjaś. Pana nie tylko samej Warszawy, ale i innych miast tak Korony, jako i Litwy...* [Warszawa: Piotr Zawadzki, b. r.]. Przedruk: *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, t. 4, oprac. i przygotowali do druku Janusz Woliński, Jerzy Michalski, Emanuel Rostworowski, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1961, p. 177–178, 194.

27 Dominique Bouhours, *Les entretiens d’Ariste et d’Eugène*. Édition établie et commentée par Bernard Beugnot et Gilles Declercq, Paris: H. Champion, 2003, p. 320, 372, 475.

Jean-François Marmontela (*Eléments de littérature*, 1787)²⁸. Pierwszy z nich akcentował w dewizie „la subtilité et le bon sens, la doctrine et la galanterie, la clarté et la brièveté”, zaś drugi „la vertu guerrière, la galanterie et le culte pour le monarque”. Definicje emblematu ewoluowały pod wpływem teorii dewizy i dekoracyjnej funkcji emblematyki (np. Claude-François Ménestrier). W opublikowanej w „Journal de Trévoux” (1701, hasło „Emblème”) wypowiedzi Bouhoursa *emblème* scharakteryzowany został jako obraz enigmatyczny (*tableau enigmatique*) skrywający alegorię, której sens determinowany był przez dodatek słowny²⁹. W hasło „Emblème” pióra Edme François Malleta, zamieszczonym w tomie 5 *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné* (1755), zaprezentowano emblemat jako odwołujący się do oczu *tableau ingénieux*, który za pośrednictwem historii, znanego symbolu i słów prowadzi do wiadomości innej rzeczy lub pojęcia moralnego. W stosunku do *devise* miał być symbolem bardziej generalnym, wobec *enigme* zaś łatwiejszym do zrozumienia³⁰. Przeciwny tematom enigmatycznym Jean Baptiste Dubos (*Réflexions critiques sur la poésie et la peinture*, 1719) uznawał zaangażowanie czytelnika w rozszyfrowywanie zawilego przekazu za szkodliwe dla odbioru dzieła sztuki. Dopuszczał obrazy alegoryczne z postaciami obdarzonymi atrybutami emblematycznymi (*attributs emblématiques*), a z figurami hieroglificznymi (*figures hiéroglyphiques*) kojarzył ogólne prawdy moralne („quelque vérité générale de la morale”)³¹. Jean Baptiste Boudard (*Iconologie*, 1759) rozumiał emblemat jako ukierunkowaną na pouczenie moralne dewizę hieroglificzną (*devise hiéroglyphique*), posiłkującą się niekiedy dodatkiem słowa lub inskrypcji. W kontekście ikonologii emblemat znaczył tyle, co atrybut personifikacji, stający się symbolem za sprawą odwołania do dogmatu, problematyki moralnej lub mistyki³². Ogólnikową definicję emblematu jako *devise*

28 Joseph de La Porte, *École de littérature tirée de nos meilleurs écrivains. Nouvelle édition revue, corrigée et augmentée*, Paris: Babuty, 1767, t. 2, p. 463–477 (Article XXV. De la devise); Jean-François Marmontel, *Eléments de littérature*, Paris: Firmin-Didot, 1879, t. 1, p. 450–457 (Devise). Por. *Europejskie źródła myśli estetyczno-literackiej polskiego oświecenia. Antologia wypowiedzi pisarzy francuskich, niemieckojęzycznych i angielskich 1674–1810*, oprac. Teresa Kostkiewiczowa i Zbigniew Goliński, Warszawa: Semper, 1997, p. 306, 394.

29 *Ibid.*, p. 319, 372.

30 *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres, mis en ordre et publié par M. Diderot..., par M. D'Alembert...* t. 5, Paris: Briasson, David, Le Breton, Durand, 1755, p. 556 (Emblème). Por. hasła *Devise* (t. 4, 1754, p. 914–915) oraz *Symbole* (t. 15, 1765, p. 726 n.); Miriam Young, Emblems in Eighteenth-Century French Literature. Possible Fields of Exploration, in: *Polyvalenz und Multifunktionalität der Emblematik*, p. 211–228.

31 Zob. Jean Baptiste Dubos, *Réflexions critiques sur la poésie et sur la peinture... Sixième Édition. Première Partie*, Paris: Pissot, 1755, p. 178, 186 (Section XXIV. Des actions allegoriques et des personages allegoriques par rapport à la peinture); Krystyna Secomska, *Spór o starożytność. Problemy malarstwa w „Paralelach” Perrault*, Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1991, p. 294, 331, przyp. 234.

32 Jean Baptiste Boudard, *Iconologie tirée de divers auteurs. Ouvrage utile aux gens de lettres, aux poètes, aux artistes, et généralement à tous les amateurs des beaux-arts*, Vienne: Jean-Thomas de

hiéroglyphique oraz pouczenie moralne zawarte w obrazie (*image*) odnaleźć można także w przeznaczonym dla artystów podręczniku Jeana Raymonda de Petity z 1770 roku³³. Inspirowane teoretycznie kompendia popularyzowały połączenie ikonologii z emblematyką (np. George Richardson, *Iconology; or, a collection of emblematical figures*, 1779; Hubert Francois Gravelot i Charles N. Cochin, *Iconologie par figures, ou traité complet des allégories, emblèmes etc.*, 1765–1781, 1791), medalierstwem i symbolem (*Encyclopédie*, hasło *Symbole*). W konsekwencji tych i analogicznych wypowiedzi w popularnym traktacie Charlesa Batteux (*Principes de la littérature*, 1774) można przeczytać o znaczeniu emblematycznym przedstawienia na medalu, zaś w podrozdziale poświęconym dewizie – o współtworzącym na poły metaforyczną konstrukcję emblematyce powiązanym z medalierskimi przedstawieniami figuralnymi³⁴.

Wypowiedzi teoretyczne polskich autorów charakteryzuje pojęciowa *varietas* odziedziczona po szkolnej recepcji teorii gatunków symbolicznych oraz typowy dla klasycystycznej formacji dystans wobec symboliki w podręcznikach kaznodziejskich oraz w traktatach z poetyki i retoryki³⁵. Lekcje wymowy były wszak w Rzeczypospolitej podstawową drogą upowszechniania gatunków symbolicznych. Stanisław Konarski (*Ustawy szkolne*, 1753) wyrażał niechęć do dziecinnych aluzji heraldycznych (por. wiersze na godła herbowe) i oratorskiej praktyki posiłkowania

---

Trattner, 1766, k. sygn. 33v: „L’emblème n’étant autre chose qu’une devise hiéroglyphique par laquelle on donne à connoître quelque instruction morale. [...] L’emblème s’explique souvent de lui-même, sans le secours d’aucune figure; mais il a besoin quelquefois d’un mot ou d’une inscription qui en donne l’intelligence. Lorsque l’emblème sert à caractériser une figure iconologique, il devient attribut. Si cet attribut a du rapport au dogme, à la morale ou au mystique, il est symbole”. Por. Daniel Russell, *The Emblem and Device in France*, Lexington, Kentucky: French Forum, 1985, p. 109.

33 Jean Raymond de Petity, *Le manuel des artistes et des amateurs ou Dictionnaire historique et mythologique des Emblèmes, Allégories, Énigmes, Devises, Attributs et Symboles; relativement au Costume, aux Moeurs, aux Usages et aux Cérémonies*, t. 1, Paris: J. P. Costard, 1770, p. XV. Por. *Ibid.*, p. 360: „Tout Emblème est donc aujourd’hui une espèce d’enseignement mis en image, pour régler la conduite des hommes”.

34 Charles Batteux, *Principes de la littérature*, Genève: Slatkine Reprints 1967, p. 324–325 (VIII. Traité. De l’épigramme et de l’inscriptions, Chapitre II. Des Médailles, Chapitre III. Des Devises). Informacji o emblematyce brak w pracy C. Batteux, *Les Beaux-Arts réduits à un même principe*, Paris: Durand, 1746.

35 Por. Barbara Bauer, *Jesuitische „ars rhetorica” im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Frankfurt am Main-Bern-New York: P. Lang, 1986, p. 461–545; Eugenija Ulčainaitė, *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku. Próba rekonstrukcji schematu retorycznego*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987; Eglė Patiejūnienė, *Brevitas ornata. Māžosios literatūros formos XVI–XVII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės spaudiniuose*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998; Magdalena Górską, *Emblematyka jako źródło staropolskiej erudycji. Geneza i funkcja materiału symbolicznego w polskich kompendiach*, in: *Staropolskie kompendia wiedzy*, pod red. Iwony M. Dackiej-Górzyńskiej i Joanny Partyki, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009, p. 99–132 (tu literatura przedmiotowa); Eadem, *Symbole polskiego życia politycznego w Orator Polonus (1740) Samuela Wysockiego*, in: *Roczniki Humanistyczne*, 2011, t. 59, nr 4, p. 61–79.

się w mowie konceptami wydobywanymi z topik³⁶. W epoce stanisławowskiej krytykowano przede wszystkim poezję kunsztowną i konceptyzm. Za pośrednictwem „Monitora” zwalczano „pompatyczne panegiryki, koncepta, aluzyje, chronostychy, akrostychy i inne podobne czczo żywej imaginacji płody”³⁷, „alegoryczny komplement”³⁸ i praktykę przypisywania postaciom lemmy³⁹. Ośmieszano „górne i niedościgłe koncepta” jako wyróżniki „nierozumianego stylu” (Filip Nereusz Golański, *O wymowie i poezji*, 1786), zaś amplifikacje figur i tropów („pełno słów, sensu mało”) tępieno za ubóstwo języka (Grzegorz Piramowicz, *Wymowa i poezja dla szkół narodowych*, 1792)⁴⁰. Pod wpływem zaleceń Nicolasa Boileau (*Discours sur le stile des Inscriptions*, 1684–1686, wyd. 1713) przywracano epigramatowi klasyczną prostotę i jasność (m.in. Franciszek Ksawery Dmochowski, *Sztuka rymotwórcza. Poema w czterech pieśniach*, 1788)⁴¹, a lemmy w oświeceniowych stemmatach akademickich stawały się sentencjami świadomie zaczerpniętymi z literatury klasycznej⁴². Ograniczanie emblematu do ikonu i epigramatycznej subskrypcji lub samego epigramatu uznać można za przejaw ewolucji emblematyki pod wpływem oświeceniowej teorii.

Bezpośrednie wypowiedzi na temat emblematyki zdominowała hieroglifika, inspirowane znakami egipskimi nowożytnie symbole (*hieroglyphica*) i odkrywane przez starożytników hieroglify stały się bowiem inspirujące nie tylko dla symboliki masonskiej, ale zainteresowanych antykiem artystów fascynowały prostotą formy i oryginalną ornamentyką⁴³. Niechęć piszących wzbudzała alegoryczna ich interpretacja, znana polskim autorom głównie za pośrednictwem dzieł Athanasiusa

36 Stanisław Konarski, *Ustawy szkolne*, z języka łacińskiego przełożyła Wanda Germain, przypisami opatrzył Jan Czubek, wstępem poprzedził Stanisław Kot, Kraków: nakł. M. Arcta i Sp., 1925, p. 183. Na temat krytyki retorycznych miejsc wspólnych zob. Wilbur S. Howell, *Eighteenth-Century British Logic and Rhetoric*, Princeton: Princeton University Press, 1971, p. 513 n.

37 [Kasper Rogaliński?], *Monitor*, 22 03 1766, nr 24, p. 183. Por. Piotr Rypson, *op. cit.*, p. 150 n.

38 *Monitor*, 17 10 1767, nr 83, p. 721–722.

39 Por. *Ibid.*, 14 03 1770, nr 21, p. 65; 22 09 1770, nr 76, p. 604.

40 Zob. *Oświeceni o literaturze. Wypowiedzi pisarzy polskich 1740–1800*, oprac. Teresa Kostkiewiczowa i Zbigniew Goliński, Warszawa: PWN, 1993, p. 249, 521, 529.

41 Por. Alina Siomkajłówna, *Sztuka portretu w epigramacie czasów Oświecenia, Pamiętnik Literacki*, 1977, t. 68, nr 2, p. 41–82; Alina Siomkajło, *Ewolucje epigramatu (do początków Romantyzmu w Polsce)*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983; Maria Garbaczowa, Franciszek Leśniewski i jego łacińskie poezje. Cz. II, *Rocznik Świętokrzyski*, 1994, t. 21, p. 85–93; Barbara Milewska-Ważbińska, *Sculpta manent. Uwagi o łacińskich inskrypcjach z XVII i XVIII wieku*, in: *Studia Classica et Neolatina*, 2004, t. 6, p. 120–128.

42 Np. [Antoni J. Żołędziowski], *Virtuti et eruditioni XVIII. VV. DD. 2dae. laureae candidatorum etc.*, Kraków: Typis Collegii Majoris Universitatis Cracoviensis, [1771]; Stanisław Beise, *Fructus philosophiae amplissimus [...]. Zamoscanae Universitatis praesentia [...]*, Zamość: Typis Universitatis Zamoscensis, [1776].

43 Por. Erik Iversen, *The Myth of Egypt and its Hieroglyphs in European Tradition*, Copenhagen: G. E. C. Gad, 1961, p. 102, 112, 121–123; James Stevens Curl, *The Egyptian revival: ancient Egypt as the inspiration for design motifs in the West*, London: Routledge, 2005; Leszek Zinkow, *Imbotep i pawie pióra. Z dziejów inspiracji egipskich w architekturze polskiej*, Kraków: Księgarnia Akademicka, 2009.

Kirchera. Pojawiały się także głosy świadczące o znajomości ówczesnych badań archeologicznych, w świetle których hieroglify były obcym enigmatycznym przekazem umożliwiającym w przyszłości poznanie zapomnianej kultury⁴⁴. Ułatwiło to scalenie hieroglifiki z emblematyką⁴⁵, czego zwiastuny pojawiły się w wypowiedziach teoretycznych z I połowy XVIII wieku. Wskazać można w tym okresie zarówno przykłady nierozróżniania *emblema* i *hieroglyphicum*, jak i traktowania hieroglifiki – *per analogiam* metonimii – jako operującego prostymi znaczeniami symbolu pozbawionego inskrypcji⁴⁶. Można przypuszczać, iż brak inskrypcji był decydujący dla traktowania hieroglifiki jako motywu dekoracyjnego⁴⁷. Podnoszony w teorii *emblema* aspekt moralny i intelektualny mógł być decydujący dla potocznego kojarzenia emblematu ze słowną częścią kompozycji symbolicznej.

W epoce stanisławowskiej recepcja emblematyki nie polegała na zanegowaniu staropolskiej refleksji (opartej głównie na teorii autorów jezuickich XVII wieku) ani na naturalnej jej ewolucji. Punktem odniesienia był wzorzec dworskiej dewizy oraz obcojęzyczne słowniki, w których odnajdywano formułę uznaną za nowoczesną (także z punktu widzenia dekoracji) wobec dziedzictwa symboliki szkolnej. Była ona wytworem przekształceń emblematyki francuskiej czy angielskiej końca XVII wieku, której wcześniejsza recepcja na terenach Rzeczypospolitej była ograniczona do kręgów magnackich⁴⁸.

Zróznicowanie okazjonalnej emblematyki stanisławowskiej pod względem nazewnictwa i konstrukcji wydaje się naturalną konsekwencją nakładania się na tradycyjne retoryczne definicje i praktyki dekoratorów nowych tendencji estetycznych i formalnych. Głosy krytyczne wobec gatunków kunsztownych musiały spowodować spadek zainteresowania emblematyką *sensu stricto*, wpływając na ograniczenie i uproszczenie tematyki, hieroglificzność i mieszanie się gatunków

44 Por. Alina Abramowicz, *Dzieje zainteresowań starożytnych w Polsce*. Część 2. *Czasy stanisławowskie i ich pokłosie*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987, p. 196. Zob. też *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de Lettres etc.*, t. 8, Neufchâtel: chez S. Faulche et Compagnie, 1755, p. 205–206 (*Hieroglyphe*).

45 [Ignacy Krasicki et al.], *Zbiór potrzebniejszych wiadomości, porządkiem alfabety ułożonych*, Warszawa: Michał Gröll, 1781, t. 1, p. 368 (*Hieroglifik*), t. 2, p. 519 (*Symbolum*).

46 Por. Andrzej Temberski, *Via Appia ad eloquentiae lauream, [...] seu facilis modus proficiendi in rhetoricis [...]*, Posnaniae: typis Regiis Clavi Colleg. Posnan. Soc. Jesu, 1712, p. 289–290; Benedykt Chmielowski, *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna, na różne tytuły, iak ná classes podzielona, mądrym dla memoryatu, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki erigowana*, Lwów: Drukarnia Coll. Soc. Jesu, 1754, t. 1, p. 1159–1160. Zob. Teresa Michałowska, *Staropolska teoria genologiczna*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974, p. 168–169, 174–175, 177, 187.

47 Por. Wojciech Bystrzonowski, *Informacja matematyczna rozumnie ciekawego Polaka świat cały, niebo i ziemię i co na nich jest, w trudnych kwestiach i praktyce, jemuż ułatwiająca*, Lublin: Drukarnia Soc. Jesu, 1743, k. nlb. (XXXI. O ozdobienu części kolumnacji).

48 Por. Magdalena Górską, *Recepcja francuskich ksiązek emblematycznych i zbiorów symboli w Rzeczypospolitej XVII i XVIII wieku*, in: *Francusko-polskie relacje artystyczne w epoce nowożytnej*, red. Andrzej Pieńkos, Agnieszka Rosales Rodriguez, Warszawa: Neriton, 2010, p. 55–65.

symbolicznych z ikonologią. W wizualnej kulturze oświecenia zachowało się jednak, trzeba podkreślić, wiele tradycyjnych rozwiązań. Emblematy w dawnej formule trwały na prowincji, o czym świadczą programy dekoracji pogrzebowych oraz uroczystości religijnych pozostające w zgodzie z konwencjonalną formułą ich oprawy⁴⁹. Tradycyjne rozwiązania pod względem formy i treści ukazują kompozycje emblematyczne zrealizowane na koronację wizerunku maryjnego w Chełmie na Żmudzi (15 września 1765 roku)⁵⁰, jak również innych uroczystości przygotowanych pod patronatem Kościoła – introdukcji bractwa św. Tekli do kościoła augustianów w Warszawie (1 czerwca 1765 roku)⁵¹ czy obchodu kanonizacji św. Jana Kantego w Krakowie (15 lipca 1775 roku)⁵². W rozbudowanym programie dekoracji krakowskiej emblematy, zapożyczone w większości z popularnego słownika *Mundus symbolicus* (1 wyd. przekładu łac. Augustina Eratha, 1681; wyd. włoskie: 1653) Filippa Picinello, potraktowane zostały jako komentarz medalionowych scen narracyjnych z życia świętego. O jednoznaczność przekazu zadbano dodając personifikacje cnót, akademickiej erudycji służyło zaś zestawienie zwierzęcych symboli z przedmiotami takimi jak kwadrant i popiersie Janusa.

Do ogólnych tendencji przekształceń emblematyki w epoce stanisławowskiej zaliczyć można minimalizację znaczenia emblematu w programie dekoracji. Coraz rzadsze są rozbudowane programy, a przedstawienia symboliczne przestają pełnić funkcję łącznika motywów narracyjnych czy akcentować sens portretu, monogramu lub kompozycji heraldycznej⁵³. Rezygnuje się przeważnie z popularnej w czasach saskich retorycznej zasady amplifikacji (*amplificatio*)⁵⁴, skutkującej nagromadzeniem analogicznych symboli, mimo iż tendencja do posługiwania się zasadą podobieństwa (*similitudo*) przy wyborze emblematu była nie tylko obecna, ale

49 Na temat obecności książki emblematów w tradycji obrządku kanonizacyjnego: G. Richard Dimler, *Emblematic Structures in Celebrations of Francis Borgia's Canonization*, in: *Polyvalenz und Multifunktionalität der Emblematik*, Teil II, p. 521–546.

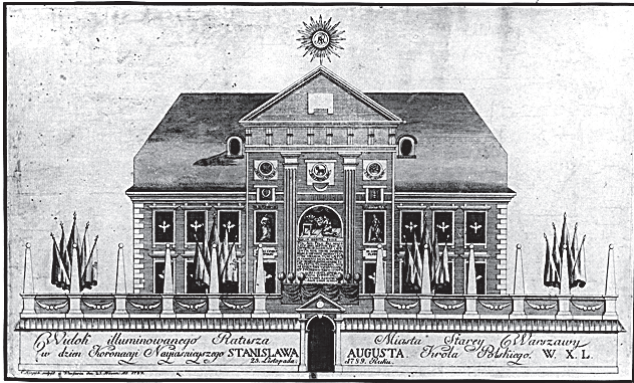
50 Zob. *Koronacja cudownego obrazu Najświętszej Marii Panny w chełmskiej katedrze obrządku greckiego [...] Roku 1765 dnia 15 miesiąca września*, Berdyczów: Drukarnia Fortecy Najświętszej Marii Panny, 1780; *Wiadomości Warszawskie*, 28 09 176, nr 74, k. nłb. 2v.

51 *Wiadomości Warszawskie*, 01 06 1765, nr 44 (Addytament), k. nłb. 1r–1v.

52 Józef Aloyzy Putanowicz, *Życie, cuda i dzieje kanonizacji s. Jana Kantego*, Kraków: w Drukarni Akademii Krakowskiej, 1780, p. 376–388. Większość emblematów krakowskich zaczerpnięto z compendium Filippa Picinello *Mundus symbolicus, in emblematum universitate formatus, explicatus, et tam sacrís, quam profanis eruditionibus ac sententiis illustratus: subministrans oratoribus, praedicatoribus, academicis, poetis &c. innumera conceptuum argumenta*, Coloniae Agrippinae: Sumptibus Thomae et Henrici Theodori von Cöllen, 1715, t. 1–2.

53 Por. Cornelia Kemp, *Angewandte Emblematik in süddeutschen Barockkirchen*, München: Deutscher Kunstverlag, 1981, p. 37–38.

54 Grzegorz Piramowicz, *Wymowa i poezja dla szkół narodowych*, Kraków: Drukarnia Akademii Krakowskiej, 1792, p. 200. Zob. Janina Abramowska, O staropolskich enumeracjach, in: *Dzieło literackie i książka w kulturze. Studia i szkice ofiarowane Profesor Renardzie Ociczek w czterdziestolecie pracy naukowej i dydaktycznej*, red. Ireneusz Opacki, przy współpracy Bożeny Mazurkowej, Katowice: Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, 2002, p. 304–311.

2. Wyras istotny iluminacji dla J.OO. Książąt Hieronima i Zofii z Thourn de Taxis Radziwiłłów ordynatów obyczajnych czasu powrotu z zagranicznych krajów do Litwy z nakazu J.O-go Książęcia Wojewody Wileńskiego przy liczonym zgromadzeniu rodziny i obywatelów W-go Xtt-wa Litt-go W Nieświżu Roku 1778 mca augusta 29 dnia sporządzonej, pióro, tusz, pędzel, L. Lutnicki, 1778. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Gabinet Rycin.

doprowadzona niekiedy do karykatury. Dobrym tego przykładem jest dekoracja fajerwerkowa wzniesiona w Nieświżu z polecenia wojewody wileńskiego Karola Stanisława Radziwiłła na powrót z zagranicy Hieronima Wincentego i Zofii Radziwiłłów (1778): osoby utożsamiono z orłami radziwiłłowskimi⁵⁵. Dosłowność i antyeniigmatyczność uznać można za kolejne wyróżniki dekoracji powstałych po 1764 roku, wraz z wyraźną tendencją do zdominowania motywów symbolicznych przez inskrypcje. Emblematiczność ograniczała się niekiedy do lemmatycznej formuły inskrypcji⁵⁶. Inskrypcjonalność wynikała z kolei z potrzeby poddania pod rozwagę publiczności przekazu w pełni jasnego i czytelnego. Łacińskie lemmy z rzadka zawierały koncept, często zaś sprzecznie z teorią emblematyki przyjmowały formułę bezpośredniego komentarza ikonu. Obok inskrypcji łacińskich pojawiały

55 *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, cz. 2, oprac. Teresa Sulerzyska, Warszawa 1969, p. 137 (nr 585: rys. tuszem, 29,5 × 64,5 cm, Leon Lutnicki, 1778, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Gabinet Rycin, nr inw. Zb. Król. P. 186 nr 83); Stanisław Lorentz, *Materiały do historii architektury na ziemiach b. W. X. L.*, in: *Prace i materiały sprawozdawcze sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, 1935, t. 2, p. 262, il. 3. Por. analogiczne zestawienia: *Diariusz obchodu dnia 3 maja roku 1792 w Lublinie*, Lublin: Druk. Trynitarzy, [po 03 05 1792], k. sygn. Bv.

56 Fajerwerkowy obelisk (projekt: Teodor Potocki, starosta smotrycki) wzniesiony z okazji fundacji cerkwi mansonarzy w Horodence przez Mikołaja Bazylego Potockiego (01 06 1766). Opis: *Wiadomości Warszawskie*, 21 06 1766, nr 50 (Addyament), k. nłb. iv. Por. Magdalena Górską, *O staropolskiej lemnie w teorii i praktyce*, in: *Teksty drugie*, 2019, nr 2, p. 241–258.

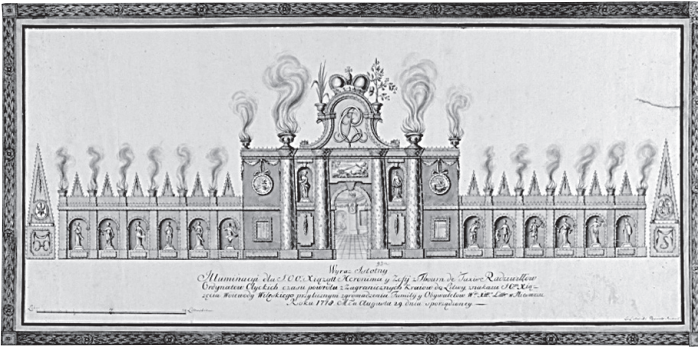
się coraz częściej polskie tłumaczenia, włączane do dekoracji, a pod koniec XVIII wieku ikonowi zaczęły towarzyszyć nierzadko zamiast lemmy polskie wiersze, w swej formule bliższe emblematycznemu elementowi subskrypcji (*epigramma*). Posługiwanie się tłumaczeniami w istotny sposób musiało wpłynąć na odcięcie przedstawienia symbolicznego od jego tradycyjnego, retorycznego i logicznego kontekstu oraz od płynącej stąd interpretacji.

Przekształcenia emblematyki stanisławowskiej obserwować można także na przykładzie ikonu, który podlegał uproszczeniom i schematyzacji przypuszczalnie równoległe pod wpływem retorycznych tendencji wcześniejszego okresu (koncentracja na symbolu decydującym dla tematu) oraz postulatów przejrzystej alegorii i artystycznego wzorca klasycyzmu. Znany już z XVI-wiecznej emblematyki i impresy numizmatyczny wzorzec kompozycji symbolicznych dostrzegalny jest w malowaniu ikonów *en grisaille* oraz w tendencji do zamykania symbolu w medalionie o regularnym kształcie. Prezentacja miała charakter ornamentu lub ozdobnika architektonicznego podporządkowanego elementom inskrypcyjnym⁵⁷. Taka tendencja widoczna jest chyba najlepiej w dekoracjach uwzględniających motywy heraldyczne i insygnia władzy. Popularne w okresie saskim aluzje panegiryczne zastąpiła znaczeniowa precyzja, np. w 1765 roku w Zaleszczykach, gdy z okazji imienin Stanisława Augusta wykonano pod kierunkiem majora Lindena „fejerwerk wyrażający *insignia* J. K. Mci *cum lemmatibus*”⁵⁸. Intencja precyzowania przekazu insygnialno-heraldycznego, obecna w wielu dekoracjach już u progu rządów Poniatowskiego, zaznaczyła się także w *Inscriptiones pro illuminatione Collegii Nobilium* Stanisława Konarskiego, które znalazły się w dekoracji pijarskiego gmachu z okazji obchodu koronacji w 1764 roku. Nie były to emblematy *stricto sensu*, ale napisy umieszczone obok przedstawień tronu, korony królewskiej, Orła, Pogonia i Ciołka Poniatowskich, które zestawiono z inskrypcjami poświęconymi królewskiej mądrości i miłości sławy⁵⁹. Na podstawie oracji Konarskiego, stanowiącej erudycyjny komentarz do inskrypcji z żetonu i medalu koronacyjnego Stanisława Augusta (*Hanc iussit fortuna mereri*), można przypuszczać, że w intencji pijara przedstawienia zdobiące kolegium sytuowały się w ramach typowego dla propagandy władzy numizmatycznego przekazu inskrypcyjnego (por. *devise*). Do bardziej tradycyjnych ujęć należały z pewnością emblematy („dowcipne in-

57 Zob. Franciszek Makulski, *Opisanie iluminacji*, p. 177–178.

58 *Wiadomości Warszawskie*, 1765 05 25, nr 42, k. nłb. 2r.

59 Stanisław Konarski, *De inscriptione regii numismatis, suspecto sacro diademate sparsi, in solenni inauguratione Stanislai Augusti Serenissimi et Potentissimi Regis Poloniae [...] oratio maxima senatus et equestris ordinis frequentia in Collegio Nobilium, Scholarum Piarum [...] habita*, Warszawa: b. dr., 1764; Idem, *Opera poetica. Utwory poetyckie*, wyd. Jacek Wójcicki, przy współpracy Ariadny Masłowskiej-Nowak, Warszawa, 2013, p. 384–387, 517–518. Por. Jakub Pokora, *Obraz Najjaśniejszego Pana Stanisława Augusta (1764–1770). Studium z ikonografią władzy*, Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1993; Idem, *In Vitulum* (emblematy na herb Stanisława Augusta), in: *Sarmatia semper viva. Zbiór studiów ofiarowany przez przyjaciół prof. dr hab. Tadeuszowi Chrzanowskiemu*, Warszawa: SHS, 1993, p. 233–244.

3. Widok iluminowanego Ratusza Miasta Starej Warszawy w dzień Koronacji Najjaśniejszego Stanisława Augusta Króla Polskiego. W.X.L. 25 Listopada 1789 Roku, miedzioryt, C. C. Klopsch. Biblioteka Narodowa w Warszawie.

wencie”) dekorujące w tym samym dniu otoczenie ratusza w Wilnie. Były to m. in. obdarzone lemmami wyobrażenia Orła i Pogoni, „symbola cum lemmatibus” z motywem orła, opatrzone lemmami insygnia monarsze oraz przedstawienia symboliczne aluzyjne do insygniów władzy i herbów Rzeczypospolitej⁶⁰. Na uwagę zasługuje fakt, że w obszerniejszych programach dekoracji powstających w późniejszym okresie konstrukcje emblematyczne pojawiały się często jako relikty dawnego języka symbolicznego właśnie w związku z herbami⁶¹. W znanej z opisu i ryciny iluminowanej dekoracji ratusza miasta Starej Warszawy, przygotowanej z okazji obchodów koronacji Stanisława Augusta w 1789 roku (25 listopada), pod herbami Orła i Pogoni ujętymi w architektoniczne medaliony umieszczono na taśmach lemmy z odniesieniami do króla (Orzeł) i narodu (Pogoń)⁶². Emblematyka zachowała się także w monarszej symbolice solarnej⁶³. W klasycystycznej

60 *Kurier Warszawski*, 12 12 1764, nr 99 (Addytament), k. nłb. 1r–2v. Przedruk: Jakub Pokora, *Obraz Najjaśniejszego Pana Stanisława Augusta (1764–1770)*, p. 231–236 (Aneks II).

61 Np. Lublin, brama przed klasztorem dominikanów i dekoracja refektarza (17 05 1787): *Diariusz obchodu imienin Jaśnie Wielmożnego Jana Nepomucena Nałęcz Małachowskiego marszałka trybunału koronnego, którego obchód przez JWW. deputatów wykonywany, całą oktawę obejmował roku 1787*, b. m. r.

62 *Gazeta Warszawska*, 28 11 1789, nr 95, k. nłb. 1r; Opisane iluminacji w mieście J.K. Mci Warszawie z okazji dorocznej pamiątki koronacji J.K. Mci dnia 25 listopada 1789, in: *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, t. 2, p. 301–304 (nr 57). Zob. „Widok iluminowanego Ratusza Miasta Starej Warszawy w dzień Koronacji Najjaśniejszego Stanisława Augusta Króla Polskiego W. X. L. 25 Listopada 1789 Ruku [sic]” (mdzt, 26 × 44 cm, C. C. Klopsch, Biblioteka Narodowa, Zbiory Ikonograficzne, nr inw. G. 34091); Hanna Widacka, *Warszawscy ilustratorzy książkiwo czasów Stanisława Augusta*, in: *Z badań nad dawną książką. Studia ofiarowane Profesor Alodii Kaweckiej-Gryczowej w 85-lecie urodzin*, t. 2, Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1993, p. 586–587, 631, il. 29.

63 Np. dekoracja iluminowana w Pińsku (03 07 1791): *Gazeta Narodowa i Obca*, 16 07 1791, nr 57, p. 227. Por. Aleksandra Norkowska, *Wizerunki władcy. Stanisław August Poniatowski w poezji okolicznościowej (1764–1795)*, Kraków, Warszawa: Collegium Columbinum, 2006, p. 107–190.

ikonografii stanisławowskiej nie zabrakło emblematu z okiem Opatrzności, ani ozdobnych monogramów opatrzonych lemmami⁶⁴.

Hipotetycznie można przyjąć, że upraszczanie ikonu wedle kompozycji numizmatycznej lub architektonicznej oraz ograniczanie symbolu do znaku miało źródło nie tylko starożytnicze. Inspirująca dla dekoracji oświeceniowej mogła być rodzima praktyka stemmatyzacji emblematyki, skutkująca ograniczeniem inwencji do symboli – odpowiedników heraldycznych. Świadczy o tym ograniczanie tematyki ikonów epoki stanisławowskiej do powszechnie znanych symboli zwierzęcych, przedmiotów użytkowych oraz tradycyjnego i antykizowanego repertuaru z dziedziny polityki (np. okręt, różgi liktorskie, księga praw, insygnia władzy, wieńce). Zawężanie repertuaru symbolicznego dokonywało się pod wpływem francuskiej teorii dewizy (zalecano motywy zaczerpnięte z natury i sztuk)⁶⁵. Wynikało także z podporządkowania symboliki uniwersalnym, antypanegirycznym odniesieniom do mitologii bądź filozofii moralnej. W ograniczeniu inwencji ikonu wyraziła się również tendencja do ujmowania emblematu jako ścisłego odpowiednika określonego pojęcia, urzędu lub grupy zawodowej. Wskazują na to kompozycje w dekoracjach mieszczańskich z 1792 roku, w których dochodziło do nadawania sensu symbolu-znaku przedmiotom należącym do codzienności zleceńodawców, analogicznie do włoskiej *impresy* i kompozycji szyldów⁶⁶.

Trudno na podstawie opisów dekoracji stwierdzić, na ile prezentacje w ikonach posilkowały się archeologią. Hipotetycznie przyjąć można, iż pod wpływem klasycyzmu i starożytniczych pasji ikony poddawano antykizacji. Znany jest przykład obdarzenia lemmą i subskrypcją motywu antycznego ołtarza, który z inicjatywy chorążego i posła starodubowskiego Michała Radziszewskiego ustawiono nad bramą pałacu Sulistrowskich w Wilnie (2 grudnia 1791 roku)⁶⁷. Powstawały także kompozycje sytuujące się na pograniczu emblematyki i hieroglifiki, pozbawione inskrypcji, wizualnie bliskie być może grotesce. Przykładem hieroglifikacji emblematyki jest dekoracja Fryderyka Moetke przygotowana z okazji obiadu wydanego ku czci Stanisława Augusta przez władze Warszawy w Pałacu Radziwiłłowskim (13 maja 1792 roku). Były to kompozycje symboliczne pozbawione lemm, operujące typowymi dla hieroglifików zestawieniami symboli zwierzęcych i przedmiotów rozmaitego zastosowania⁶⁸.

64 *Diariusz obchodu dnia 3 maja roku 1792 w Lublinie*, k. nlb. 7r. Zob. opisy kompozycji z monogramami: *Gazeta Warszawska*, 11 05 1791, nr 38 (dodatek); *Ibid.*, 21 05 1791, nr 41 (dodatek); *Z Radomyśla w dzień ósmego maja [...] z Pińska dnia 8 maja*, k. nlb. iv; *Gazeta Warszawska*, 11 05 1791, nr 38 (dodatek); *Opisanie uroczystości imienin N. Pana oraz ustanowionej nowej formy rządu i przywrócenia przywilejów miastom, obchodzonej po różnych miastach roku 1791*, k. sygn. ar.

65 Por. Dominique Bouhours, *Les entretiens*, p. 322, 328; Joseph de La Porte, *École de Littérature tirée de nos meilleurs écrivains*, Paris: Chez Babuty Fils Libraire, 1767, p. 464–465, 467.

66 *Diariusz obchodu dnia 3 maja roku 1792 w Lublinie*, k. nlb. 3r–v.

67 *Gazeta Narodowa i Obca*, 28 12 1791, nr 104, p. 416: „Ołtarz z napisem *Mocniejszemu nad wszystkie przypadki*. Nad nim cyfra królewska, pod którą były następujące wiersze. *Niechaj despotów zdobia laury i korony. Ciebie Królu serc wdzięcznych wieńczą miliony*.” Por. iluminowaną dekorację ratusza w Lublinie (08 05 1791): *Gazeta Warszawska*, 15 06 1791, nr 48 (Addytament), k. nlb. iv.

68 *Kurier Warszawski*, 15 05 1792, nr 6, p. 42–43; *Gazeta Narodowa i Obca*, 16 05 1792, nr 39, p. 232.

W dekoracjach, w których wątek propagandowy i dydaktycyzm nie były istotne zaznacza się jednak i odwrotna tendencja, mająca odpowiednik w stylistyce malowanych ikonów w dekoracjach stałych około połowy XVIII wieku: wzbogacanie kompozycji przejętej z ikonu graficznego o elementy pejzażowe, łącznie z zacieraaniem proporcji elementów symbolicznych i ozdobników w obrębie ikonu i samego przekazu⁶⁹. Kontynuację znalazła także obecna w dekoracjach okazjonalnych czasów saskich symbolika życia prywatnego i uczuciowego. Warto tu wspomnieć powstałe z inspiracji sentymentalizmem emblematy włączone do dekoracji odprawionych w Dagdzie (8–9 sierpnia 1776 roku) pogrzebów wojewody mińskiego Jana Augusta Hilzena i Katarzyny z Działyńskich Hilzenowej, ojca i żony starosty marienhauskiego Justyniana Hilzena. Pojawiły się tam motywy zachodu słońca, połamanych drzew, zwiędłych kwiatów i płaczącej synogarlicy⁷⁰. Prezentowanie symboliki natury w obrębie pejzażu zamiast w ramach kartusza emblematycznego, mimo iż nie nowe w dziejach emblematyki stosowanej, jest kolejnym świadectwem ewolucji emblematycznego ikonu w kierunku XIX-wiecznej kompozycji symbolicznej.

Podsumowując, oświeceniową emblematykę charakteryzowało analogicznie do przemian ówczesnej alegorii znaczne uproszczenie tematyczne, kompozycyjne (także relacji ikonu i lemmy/epigramu) i znaczeniowe w stosunku do sytuacji z 1 połowy wieku XVIII. Podważona została decydująca dla wcześniejszych realizacji idea programu emblematycznego, czyli wielowątkowego komentarza podporządkowanego retorycznym regułom. Emblemat w sztuce przestał być zwornikiem lub znaczącym elementem dekoracji. Jednoznaczność sprowadzała go do poziomu motywu ornamentalnego. Dla oświeconych istotniejszy niż lemma był epigram, pomijany najczęściej w emblematyce stosowanej wcześniejszej epoki. To konsekwencja stemmatyzacji staropolskiej emblematyki (por. jednoznaczność symboliczna znaku herbowego), jak i tendencji teoretycznych (m.in. utożsamiania gatunków symbolicznych i ikonologii) oraz stylistycznych epoki. Przeobrażenia emblematyki po 1764 roku wynikały z inspiracji wytycznymi dworskiej dewizy (także jej monarchicznego kontekstu) oraz z zestrojenia jej ze starożytniczą pasją, która w europejskim wymiarze przyniosła ożywienie szeroko pojętej symbolice i alegorii. Z tego zapewne powodu emblemat zachował w epoce oświecenia wysoką pozycję, o czym świadczą przykłady wybierania do ikonów motywów uznanych za erudycyjne, dominacja adresata królewskiego dekoracji oraz sięganie po emblematy w realizacjach mieszczańskich. Oświeceniowa emblematyka także na gruncie Rzeczypospolitej funkcjonowała

69 Por. Sabine Haass, „Speaking Flowers and Floral Emblems”. The Victorian Language of Flowers, in: *Word and Visual Imagination. Studies in the Interaction of English Literature and the Visual Arts*, ed. by Karl Josef Hölzgen, P. M. Daly and Wolfgang Lottes, Erlangen: Universität Bibliothek, 1988, p. 241–267; Michał Kurzej, Ikonografia malowideł w zakrystii (tzw. skarbcu) kościoła Dominikanów w Krakowie, in: *Sztuka w kręgu dominikanów krakowskich*, red. Anna Markiewicz, Marcin Szyma, Marek Wąlczak, Kraków: Esprit, 2013, p. 787–810.

70 *Gazety Wileńskie*, 14 09 1776, nr 38 (Addytament), k. nlb. 1r–2r.

jako wyróżnik edukacji oraz łącznik między stanami i grupami społecznymi⁷¹. Niewykluczone, że istotny był tu również tradycyjnie wysoki wzorzec artystyczny medalu, z kreacją *all'antica* w formie i treści. Konsekwencją odcinania emblematyki od utrwalonych w kulturze staropolskiej ujęć panegirycznych było odwoływanie się do uniwersalnego repertuaru władzy i zestawianie go z konwencjonalną symboliką odnoszącą się do problematyki moralnej oraz funkcjonowania społecznego czy zawodowego, raczej grup niż jednostek (m.in. atrybuty rzemiosł). Resztki dawnej symboliki dostrzegano wszak w kompozycjach XIX-wiecznych szyldów⁷². Hipotetycznie można przyjąć, iż schematyzacja ikonów oraz tendencja do precyzowania i ograniczania znaczeniowego emblematów w zgodzie z wytycznymi klasycyzmu, sprzyjała odwrotowi od alegorii na rzecz odkrywanej w preromantyzmie metafory⁷³. Na przykładzie emblematyki po roku 1764 widać sukcesywne wyłączenie z emblematu tego, co nie odpowiadało starożytnym konwencjom ikonografii, ówczesnej wiedzy oraz teoretycznym wymogom jednoznaczności przekazu. Odcinano się od panegiryczności i chimeryczności w formie (por. motywy klasycystyczne, monogram) i części słownej (por. tłumaczenia, inskrypcje polskie, cytaty dzieł antycznych) oraz od odwołań do *esprit* jednostki na rzecz powszechnego repertuaru symboliki sakralnej, moralnej lub władzy państwowej, w kontekście prywatnym dopuszczając niekiedy wątki sentymentalne. W sukurs przyszła praktyka dekoratorów, którzy z przyzwyczajenia uwzględniali niekiedy dawne schematy kompozycyjne, swe inspiracje symboliczne czerpali już jednak z XVIII-wiecznej ikonologii. Odcięcie się od fundamentów *emblemata* przyczyniło się do rozwoju form alegorycznych właściwych kolejnej epoce. Alegorii nowego typu przysłużyło się sprowadzenie emblematyki do obrazu alegorycznego zbudowanego na metaforze oraz do wyrażania z jej pomocą wąskiego repertuaru pojęć moralnych, politycznych czy zawodowych, bliskiego współczesnego rozumienia „emblematu” (symbol pojęcia lub idei, znak, odznaka).

Źródła drukowane i literatura (wybór)

Batteux Charles, *Principes de la littérature*, Genève: Slatkine Reprints, 1967.

Boudard Jean Baptiste, *Iconologie tirée de divers auteurs. Ouvrage utile aux gens de lettres, aux poètes, aux artistes, et généralement à tous les amateurs des beaux-arts*, Vienne: Jean-Thomas de Trattner, 1766.

Bouhours Dominique, *Les entretiens d'Ariste et d'Eugène*. Édition établie et commentée par Bernard Beugnot et Gilles Declercq, Paris: H. Champion, 2003.

71 Por. Éva Knapp, Gabor Tüskés, The Emblem in Hungary, in: *Companion to Emblem Studies*, ed. by Peter M. Daly, New York: AMS Press, 2007, p. 247.

72 Józef Ignacy Kraszewski, *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy*, t. 1, Wilno: T. Glücksberg, 1840, p. 198. Por. Silvia Volterrani, Al doloroso albergo. Imprese, imagine e osterie fra Cinque e Seicento, in: „*Con parola brieve e con figura*”. *Emblemi e imprese fra antico e moderno*, a cura di Lina Bolzoni e p. Volterrani, Pisa: Edizioni della Normale, 2008, p. 255–294.

73 Daniel Russell, Illustration, Hieroglyph, Icon. The Status of the Emblem Picture, in: *Polyvalenz und Multifunktionalität der Emblematik*, Teil I, p. 73–90.

- Diariusz obchodu dnia 3 maja roku 1792 w Lublinie*, Lublin: Druk. Trynitarzy, [po 3 V 1792].
- Dubos Jean Baptiste, *Réflexions critiques sur la poésie et sur la peinture... Sixième Édition. Première Partie*, Paris: Pissot, 1755.
- Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres, mis en ordre et publié par M. Diderot..., par M. D'Alembert...*, t. 5, 8, Paris: Briasson, David, Le Breton, Durand, 1755.
- Europejskie źródła myśli estetyczno-literackiej polskiego oświecenia. Antologia wypowiedzi pisarzy francuskich, niemieckojęzycznych i angielskich 1674–1810*, oprac. Teresa Kostkiewiczowa i Zbigniew Goliński, Warszawa: Semper, 1997.
- Gazeta Narodowa i Obca*, 16 07 1791, nr 57; 28 12 1791, nr 104; 16 05 1792, nr 39.
- Gazeta Warszawska*, 28 11 1789, nr 95; 11 05 1791, nr 38 (dodatek); 21 05 1791, nr 41 (dodatek); 15 06 1791, nr 48 (Addytament); 10 09 1791, nr 73 (Suplement); 05 05 1792, nr 36 (dodatek).
- Gazety Wileńskie*, 31 08 176, nr 35 (Addytament); 05 10 1765, nr 49 (Addytament); 20 05 1775, nr 21; 14 09 1776, nr 38 (Addytament).
- Konarski Stanisław, *De inscriptione regii numismatis [...] oratio maxima senatus et equestris ordinis frequentia in Collegio Nobilium, Scholarum Piarum [...] habita*, Warszawa: b. dr., 1764.
- Konarski Stanisław, *Ustawy szkolne*, z języka łacińskiego przełożyła Wanda Germain, przypisami opatrzył Jan Czubek, wstępem poprzedził Stanisław Kot, Kraków: nakł. M. Arcta i Sp., 1925.
- [Krasicki Ignacy et al.], *Zbiór potrzebniejszych wiadomości, porządkiem alfabety ułożonych*, Warszawa: Michał Gröll, 1781, t. 1–2.
- Kurier Warszawski*, 24 10 1764, nr 85 (Suplement); 05 12 1764, nr 97 (Suplement); 12 12 1764, nr 99 (Addytament); 29 12 1764, nr 104; 15 05 1792, nr 6.
- La Porte Joseph de, *École de littérature tirée de nos meilleurs écrivains. Nouvelle édition revue, corrigée et augmentée*, Paris: Babuty, 1767.
- Makulski Franciszek, *Opisanie iluminacji w dniu 8 maja 1791 roku na anniwersarz imienin Najjaś. Pana nie tylko samej Warszawy, ale i innych miast tak Korony, jako i Litwy*, Warszawa: P. Zawadzki, b. r. [1791].
- Marmontel Jean-François, *Eléments de littérature*, Paris: Firmin-Didot, 1789.
- Monitor*, 22 03 1766, nr 24; 17 10 1767, nr 83; 14 03 1770, nr 21; 22 09 1770, nr 76.
- Oświeceni o literaturze. Wypowiedzi pisarzy polskich 1740–1800*, oprac. Teresa Kostkiewiczowa i Zbigniew Goliński, Warszawa: PWN, 1993.
- Wiadomości Warszawskie*, 25 05 1765, nr 42; 01 06 1765, nr 44 (Addytament); 14 09 1765, nr 70 (Addytament); 28 09 1765, nr 74; 21 06 1766, nr 50 (Addytament).
- Buchwald-Pelcowa Paulina, *Emblematy w drukach polskich i Polski dotyczących XVI–XVIII w. Bibliografia*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981.
- Buchwald-Pelcowa Paulina, Emblematyka w późnobarokowych drukach polskich, in: *Biuletyn Historii Sztuki*, 1980, t. 42, nr 3/4, p. 401–412.
- Buchwald-Pelcowa Paulina, Na pograniczu emblematów i stemmatów, in: *Słowo i obraz. Materiały Sympozjum Komitetu Nauk o Sztuce PAN. Nieborów 29 IX – 1 X 1977*, pod red. Agnieszki Morańskiej, Warszawa: PWN, 1982, p. 73–95.
- Companion to Emblem Studies*, ed. by Peter M. Daly, New York: AMS Press, 2008.
- Czarski Bartłomiej, *Stemmaty w staropolskich książkach, czyli rzecz o poezji heraldycznej*, Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2012.
- Daly Peter M., What Happened to English Emblems During the Eighteenth and Nineteenth Centuries?, in: *The Telling Image. Explorations in the Emblem*, Editors Ayers L. Bagley, Edward M. Griffin, Austin J. McLean, New York: AMS, 1996, p. 227–251.
- Górská Magdalena, Emblematyka jako źródło staropolskiej erudycji. Geneza i funkcja materiału symbolicznego w polskich compendiach, in: *Staropolskie compendia wiedzy*, pod red. Iwony M. Dackiej-Górzyńskiej i Joanny Partyki, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009, p. 99–132.
- Górská Magdalena, Hieroglifik w teorii Rzeczypospolitej (XVII–XVIII w.). Zarys problematyki, in: *Terminus*, 2012, t. 14, nr 25, p. 15–46.

- Górska Magdalena, Motywy antyczne i mitologiczne w sztuce polskiej drugiej połowy XVIII w. Zarys problematyki, in: *Antyk oświeconych. Studia i rozprawy o miejscu starożytności w kulturze polskiej XVIII wieku*, pod red. Tomasza Chachulskiego, Warszawa: IBL, 2012, p. 145–211.
- Górska Magdalena, O staropolskiej lemmie w teorii i praktyce, in: *Teksty drugie*, 2019, nr 2, p. 241–258.
- Górska Magdalena, Recepcja francuskich ksiązek emblematycznych i zbiorów symboli w Rzeczypospolitej XVII i XVIII wieku, in: *Francusko-polskie relacje artystyczne w epoce nowożytnej*, red. Andrzej Pieńkos, Agnieszka Rosales Rodriguez, Warszawa: Neriton, 2010, p. 55–65.
- Górska Magdalena, Symbolika panowania Stanisława Augusta – herb Ciołek, insygnia, dewizy, in: *Stanisław August i jego Rzeczpospolita. Dramat państwa, odrodzenie narodu. Materiały z wykładów*, red. naukowa Angela Sołtys, Zofia Zielińska, Zamek Królewski w Warszawie, październik 2010 – grudzień 2011, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 2013, p. 33–50.
- Górska Magdalena, Symbolika polityczna Augusta II i Augusta III – wobec magnaterii i na dworach magnackich, in: *Europejski wiek osiemnasty. Uniwersalizm myśli, różnorodność dróg. Studia i materiały*, pod red. Marka Dębowskiego, Anny Grześkowiak-Krwawicz i Michała Zwierzykowskiego, Kraków: Societas Vistulana, 2013, p. 283–289.
- Kemp Cornelia, *Angewandte Emblematik in süddeutschen Barockkirchen*, München: Deutscher Kunstverlag, 1981.
- Knapp Éva, Tüskés Gabor, *Emblematics in Hungary. A study of the history of symbolic representation in renaissance and baroque literature*, Tübingen: Niemeyer, 2003.
- Knapp Éva, Tüskés Gabor, The Emblem in Hungary, in: *Companion to Emblem Studies*, ed. by Peter M. Daly, New York: AMS Press, 2007.
- Michałowska Teresa, *Staropolska teoria genologiczna*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974.
- Milewska-Ważbińska Barbara, „Sculpta manent”. Uwagi o łacińskich inskrypcjach z XVII i XVIII wieku, in: *Studia Classica et Neolatina*, 2004, t. 6, p. 120–128.
- Patiejūnienė Eglė, *Brevitas ornata. Māžosios literatūros formos XVI–XVII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės spaudiniuose*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.
- Pelc Janusz, *Słowo i obraz na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków: Universitas, 2002.
- Pfeiffer Bogusław, *Rex et patria. Temat władcy, narodu i ojczyzny w literaturze i sztuce XVIII stulecia*, pod red. Aleksandry Oszczydy, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2012.
- Pokora Jakub, *Obraz Najjaśniejszego Pana Stanisława Augusta (1764–1770). Studium z ikonografii władzy*, Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1993.
- Rypson Piotr, *Piramidy, słońca, labirynty. Poezja wizualna w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Warszawa: Neriton, 2002.
- Siomkajło Alina, *Ewolucje epigramatu (do początków Romantyzmu w Polsce)*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983.
- Ulčinaité Eugenija, *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku. Próba rekonstrukcji schematu retorycznego*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987.

MAGDALENA GÓRSKA, dr hab., historyk sztuki i badaczka piśmiennictwa, zatrudniona w Pracowni Literatury Oświecenia Instytutu Badań Literackich PAN, autorka publikacji dotyczących ikonografii politycznej i emblematyki, m.in. *Polska – Respublica – Patria. Personifikacja Polski w sztuce XVI–XVIII wieku* (2005) i *Zbawca Europy. O graficznych tezach gloryfikujących Jana III Sobieskiego* (2017).

E-mail: magdalena.gorska@ibl.waw.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5026-458X>

ABIEJŲ TAUTŲ RESPUBLIKOS EMBLEMATIKA APŠVIETOS EPOCHOJE – SIMBOLIKOS TRADICIJOS METAMORFOZĖS

MAGDALENA GÓRSKA

Lenkijos mokslų akademijos Literatūros tyrimų institutas

Stanislovo Augusto valdymo laikų (1764–1795) emblematika literatūros tyrimuose laikoma epigonišku ir marginaliu reiškiniu. Šiame straipsnyje, pagrįstame plačia šaltinių (tarp jų – meninių projektų ir dekoracijų aprašymų) analize, mėginama apibrėžti emblematikos raiškos ribas ir funkcijas, jas susiejant su XVIII a. idėjinėmis permainomis, inspiruojančiomis vizualinės, taip pat ir simbolinės, kultūros pokyčius. Tuometinei emblematikai būdingas pagal retorikos taisykles kuriamų daugialypių programų atsisakymas, simbolių ir atributų vienaprasmiškumas, formų schemiškumas, klasikinių citatų ir epigramos vaidmens akcentavimas, mažinantis lemos reikšmę. Tai parodo simbolių tipų (emblemos, hieroglifiko, simbolio) terminologinio statuso pokyčius, nulemtus prancūziškų teorijų (tarp jų – klasicizmo, devizo, ikonologijos, epigramos teorijos). Paminklų ir šaltinių analizė leido konstatuoti, kad Apšvietos epochos emblematika dėl klasicizmo įtakos ir susidomėjimo Antika buvo svarbi ir reikšminga dvaro ir akademinėje aplinkoje. Senojoje kultūroje atsisakius įsitvirtinusių panegirikos ir heraldikos pagrindų, plito universalios moralinės, profesinės, valstybinės valdžios simbolika, pranašaudama modernią simbolio ir metaforos formulę bei šiuolaikinę „emblemos“ kaip sąvokos arba idėjos ženklo sampratą.

Reikšminiai žodžiai: emblematika, emblema, hieroglifikas, simbolis, ikonologija, klasicizmas, proginė dekoracija, Apšvieta, Antika, Abiejų Tautų Respublika.